

بررسی مسئولیت مدنی ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری در قبال خسارت‌های زیست‌محیطی با رویکرد حقوق شهروندی

قاسم حیدری*

چکیده

درباره آلودگی‌های ناشی از منابع هیدروکربوری اقدامات اشخاص حقیقی و حقوقی باعث تخریب محیط‌زیست در سطح وسیعی می‌شود؛ از این رو نظام مستقل مسئولیت مدنی باید با دادن مسئولیت به نقض‌کنندگان برای کاهش خسارت و جبران آن در استیفای حقوق شهروندی گام اساسی بردارد. هرچند ضمانت اجرای اقدامات گفته‌شده در سطح جهانی به‌سختی امکان‌پذیر است، می‌توان با استفاده از سازوکارهای مقرر در کنوانسیون‌های بین‌المللی درباره این مسئله اقدام کرد. در نظام حقوقی ایران مانند بیشتر نظام‌های حقوقی دیگر، مسئولیت مدنی در خصوص خسارت‌های ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری بر پایه نظریه مسئولیت محض است. مبنای استفاده از قاعده مسئولیت محض: الف. مسئولیت در خسارت‌های زیست‌محیطی؛ ب. بی‌کفایتی قواعد سنتی مسئولیت مدنی (نظریه تقصیر) در حفظ و صیانت از محیط‌زیست؛ پ. جبران خسارت‌های زیست‌محیطی در پرتو حقوق شهروندان.

کلید واژگان: آلودگی نفتی، محیط‌زیست، مسئولیت مدنی، حقوق شهروندی، منابع هیدروکربوری.

*. مدرس دانشگاه پیام نور استان بوشهر

تاریخ دریافت: ۹۹/۵/۲۰ تاریخ پذیرش: ۹۹/۱۲/۲۵

مقدمه

امروزه تضمین حفاظت از آلودگی محیط‌زیست دریایی در برابر پیامدهای عملیات پرخطر فراساحلی صنایع نفتی (اکتشاف و حفاری و استخراج) کشتی‌رانی (حمل و نقل دریایی محموله‌های نفتی) از جدی‌ترین موضوع‌ها در نظام‌های حقوقی داخلی و بین‌المللی است؛ همچنین می‌توان گفت که در دهه‌های گذشته بسیاری از کنوانسیون‌های بین‌المللی لزوم ارتقای سطح ایمنی در حوزه‌های عملیاتی صنایع انرژی را انتخاب کرده‌اند که در این زمینه تا حدودی تأثیرگذار بوده است.^۱ از طرف دیگر وقوع حوادث نفتی بزرگ که در نوع فاجعه زیست‌محیطی به حساب می‌آید؛ بنابراین برای تمامی مالکان این حوزه به‌خصوص حکومت‌ها و قانونگذاران صنایع مرتبط و سهامداران و کارگزاران و مردم زنگ خطر به صدا در آورده است.^۲ بااهمیت‌ترین دغدغه بشر علاوه بر از دست رفتن منابع انرژی، تخریب محیط‌زیست است. محیط‌زیست (زیست‌بوم) به همه محیط‌هایی می‌گویند که در آن‌ها زندگی جریان دارد. آب و خاک و هوا عناصر تشکیل‌دهنده محیط‌زیست‌اند. با توجه به گسترش انواع آلودگی‌ها و دیگر خسارت‌های زیست‌محیطی ناشی از رشد بی‌رویه اقتصادی و افزایش جمعیت و سایر فعالیت‌های انسانی که ردپایی بر محیط‌زیست می‌گذارند که بعضی وقت‌ها منفی و مضرند (Larsson, 2009: 155) و با توجه به اینکه نمی‌توان برای محیط‌زیست حدود مرزی قائل شد و همه مردم جامعه سوار بر یک کشتی واحد به نام کره زمین‌اند که هرگونه صدمه و آسیب به این کشتی سبب نابودی کل جامعه می‌شود (پورهاشمی، ۱۳۹۳: ۲). به نظر می‌رسد، بررسی مفهوم خسارت‌های زیست‌محیطی گامی برای شناسایی مسئول یا مسئولان خسارت زیست‌محیطی است. وضعیت محیط‌زیست در نیمه دوم قرن گذشته به‌گونه‌ای بحرانی شده است که در حال حاضر حق داشتن محیط‌زیست سالم همچون آزادی و برابری از حقوق بنیادین انسان‌ها شمرده شده است و از نسل سوم حقوق بشر به شمار می‌آید (قوام‌آبادی، ۱۳۷۸: ۲۹۰). در اصل ۵۰ قانون اساسی ایران به سیاست‌های کلی نظام جمهوری اسلامی و سند چشم‌انداز حفظ محیط‌زیست و آماده‌سازی سرزمین و امور زیست‌محیطی و توسعه پایدار آن بیان شده است؛ همچنین در فصل‌های پنجم و هفتم برنامه پنج‌ساله چهارم توسعه به توسعه پایدار مبتنی بر محیط‌زیست اشاره کرده است. حق داشتن محیط‌زیست سالم و تکلیف به حفاظت از محیط‌زیست، دو روی یک سکه است. حقوق دانان معتقدند: اصولاً دایره حق و تکلیف

^۱. از جمله موثرترین کنوانسیون‌های بین‌المللی مسئولیت مدنی برای آلودگی نفتی ۱۹۶۹م کنوانسیون بین‌المللی صندوق جبران خسارت ناشی از آلودگی نفتی ۱۹۹۲م کنوانسیون مارپل ۱۹۷۸م و نیز کنوانسیون مهم حقوق دریاها ۱۹۸۲م است.

^۲. Stakeholders.

با هم مساوی است. هر جا تکلیف است حقی وجود دارد و هر جا سخن از حق است تکلیفی به دنبال دارد.

ابزارهای مختلفی را برای حمایت از محیط‌زیست در نظام‌های ملی و بین‌المللی به کار گرفته‌اند؛ با این حال دو نوع مسئولیت، بیشتر از دیگر مسئولیت‌ها برای جلوگیری از تخریب محیط‌زیست به کار می‌رود که این مسئولیت‌ها مسئولیت مدنی و مسئولیت کیفری است. به اعتقاد دادستان سابق ایالات متحده، قاضی ریچارد تورنبرگ، مسئولیت مدنی نمی‌تواند شیوه مناسبی برای حمایت از محیط‌زیست در برابر تخریب‌های ناشی از آن به شمار رود؛ زیرا وجود قوانین مسئولیت کیفری است که جنبه بازدارندگی دارد و قواعد مسئولیت مدنی نمی‌تواند از تخریب محیط‌زیست جلوگیری کند بر مبنای مسئولیت کیفری، آلوده‌ساز مجرمی است که قداست و حقوق بزرگ‌ترین موجود زنده در جهان شناخته‌شده اطراف، یعنی محیط‌زیست کره زمین را نادیده انگاشته و نقض کرده است؛ از این رو می‌توان بر اساس قوانین جزایی این شخص را مجازات کرد؛ اما بر این نظر بعضی انتقاد کرده‌اند، به این صورت که مشکلات ناشی از صلاحیت دولت‌های صاحب پرچم ساحلی و بندر و محل استخراج مواد هیدروکربوری اجازه اعمال قوانین مسئولیت کیفری را نمی‌دهند؛ از طرف دیگر مشکلات برآمده از مسئولیت فردی و انتساب مسئولیت کیفری به یک فرد می‌تواند باعث شود که بسیاری از شرکت‌های بزرگ نفتی از مسئولیت ایجادشده فرار کنند؛ بنابراین در تحولات گذشته قانونگذاری، به اشخاص حقوقی نیز برخی مسئولیت‌های کیفری را در نظر گرفته است؛ پس به نظر می‌رسد اعمال هر دو نوع مسئولیت کیفری یا مدنی بهترین شیوه برای جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست و جبران خسارت واردشده در این باره باشد.

در خصوص آلودگی به وجود آمده از استحصال و انتقال مواد هیدروکربوری که در دریا انجام می‌شود، مقررات داخلی و بین‌المللی متعددی تصویب شده است؛ از جمله قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی مصوب ۱۴ تیر ۱۳۵۴ پروتکل راجع به آلودگی دریایی ناشی از اکتشاف و استخراج از فلات قاره در ۲۹ مارس ۱۹۸۹ در کویت به تصویب رسید و از ۱۴ مهر ۱۳۷۰ با تصویب شورای نگهبان در زمره قوانین داخلی به شمار می‌آید. پروتکل راجع به حمایت محیط‌زیست دریایی در برابر منابع آلودگی مستقر در خشکی در همان سال در کویت تصویب شد و کشور ایران در سال ۱۳۷۱ ش به آن ملحق شد؛ همچنین کنوانسیون بین‌المللی مداخله در دریاهای آزاد را در صورت بروز سوانح آلودگی نفتی و غیرنفتی در ۲۹ نوامبر ۱۹۶۹ تصویب کرد و کشور ایران در سال ۱۳۷۵ ش به آن ملحق شد. کنوانسیون بین‌المللی در سال ۱۳۷۶ ش آمادگی و همکاری ایران را در برابر آلودگی نفتی پذیرفت. در عرصه داخلی آخرین

قانون (قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های مناسب کشتی‌رانی در مقابل آلودگی به مواد نفتی) تصویب شد. مجلس شورای اسلامی این قانون را که مشتمل بر بیست و پنج ماده و ده تبصره در جلسه علنی روز چهارشنبه ۲۷ مرداد ۱۳۸۹ ش تصویب کرد و در تاریخ ۱۷ شهریور ۱۳۸۹ ش به تأیید شورای نگهبان رسید. به نظر می‌رسد استفاده بی‌رویه در بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری علاوه بر خسارت به منابع طبیعی و محیط‌زیست، آسیب‌های جبران‌ناپذیری را به جامعه انسانی و حقوق شهروندی می‌زند؛ از این رو در این مقاله می‌کوشیم تا با بررسی مسئولیت مدنی برآمده از این اقدام، گام بسزایی در استیفای حقوق شهروندی برداریم. در ادامه مفاهیم و اصطلاحات مرتبط را بررسی می‌کنیم.

۱. مفاهیم و اصطلاحات

۱.۱. منابع هیدروکربوری^۱

آلودگی با ترکیبات هیدروکربوری موضوعی جدید نبوده و متأسفانه هیچ‌گاه جدی گرفته نشده است تا جایی که این انباشت آلودگی به مرور زمان باعث بروز اختلال و دگرگونی در وضعیت تعادلی و متعارف منابع پایه، به‌ویژه خاک و آب و افت تولید و بحران‌های زیست‌محیطی شده است؛ بنابراین اکنون بیش از هر زمان دیگر انتخاب سیاست‌های سازگار و راه‌حل‌های منطقی برای پاک‌سازی محیط‌زیست در مسیری هماهنگ با ملاحظات زیست‌محیطی احساس می‌شود. به‌خصوص که آلودگی محیط زیرزمینی به‌طور معمول دیده نمی‌شود و در عین حال همواره امکان پراکنده‌شدن آلودگی در گستره وسیع‌تر وجود دارد (ابراهیمی، ۱۳۸۸: ۱۰). منابع هیدروکربوری دربرگیرنده سوخت‌های فسیلی از قبیل نفت و گاز می‌شوند که معمولاً در عمق سه تا چهار کیلومتری اعماق زمین و در لایه‌های لایه‌های زمین و با فشار چندصد اتمسفر ذخیره شده‌اند. گازهای طبیعی زیرزمینی یا به‌تنهایی یا به همراه نفت تشکیل کانسار (معدن) می‌دهند. در قانون نفت مصوب ۱۳۶۶ ش در تعریف واژه نفت این‌گونه آمده است: همه هیدروکربورها به‌استثنای ذغال سنگ که به‌صورت نفت خام و گاز طبیعی و قیر و پلمه سنگ‌های نفتی و ماسه‌های آغشته به نفت اعم از آنکه به‌حالت طبیعی یافت شود یا به‌وسیله عملیات مختلف از نفت خام و گاز طبیعی به دست می‌آید.

^۱. Hydrocarbon Resources.

۲.۱. آلودگی نفتی^۱

آلودگی نفتی تقریباً یک پیامد اجتناب‌ناپذیر از افزایش سریع جمعیت است که بر پایه تکنولوژی نفت قرار دارد. استفاده از منابع نفتی بدون وقفه در مقیاس بزرگ، به‌طور عمده یا تصادفی در حال افزایش است و از بزرگ‌ترین دلایل آلودگی است. بیشترین آلودگی محیط‌زیست دریاها مربوط به آلودگی نفتی است؛ اما کنوانسیون مارپل در تعریفی که از آلودگی گفته است آن را محدود به آلودگی نفتی نکرده و به سایر مواد مضر نیز در مفهوم عام کلمه پرداخته است. این نکته از آن‌رو با اهمیت است که تا مدت طولانی، نفت تنها عاملی بود که همه توجه‌ها را به خود جلب کرده بود؛ درحالی‌که عمده آلودگی‌ها از منابع مستقر در خشکی نشئت می‌گرفتند. در ماده ۲ این کنوانسیون آلودگی این‌گونه تعریف شده است: «هر ماده‌ای که به دریا وارد شود و خطراتی برای سلامتی انسان داشته باشد و به منابع زنده دریایی صدمه بزند و مانعی برای استفاده مشروع از دریاها ایجاد کند، باعث آلودگی می‌گردد» (مقدم، ۱۳۸۷ش).

۱.۲.۱. آلودگی نفتی طبیعی

در برخی مناطق نفت خیز جهان به‌علت نزدیک بودن منابع نفتی به سطح زمین و نداشتن استحکام لازم در لایه‌های سطحی زمین، نفت و منابع هیدروکربوری همچون چشمه‌ای جوشان از دل زمین خارج شده‌اند و محیط پیرامون خود را آلوده می‌کنند. درصد کمی از آلودگی نفتی به‌صورت طبیعی ایجاد می‌شود.^۲

۱.۲.۲. آلودگی نفتی در اثر عمل انسان

بیشترین نمونه آلودگی‌های نفتی ناشی از نفت خام یا فرآورده‌های آن و فعالیت‌های انسانی است در مسیری که مواد هیدروکربوری از اعماق زمین تا سطح زمین و سپس انتقال به پایانه‌های نفتی و در نهایت فرآوری و مصرف طی می‌کنند، در هر مرحله آلودگی‌های خطرناکی برای محیط‌زیست ایجاد می‌شود؛ البته در برخی مواقع اجتناب‌ناپذیر است و در برخی مواقع ناشی از تجهیزات و خطای عوامل انسانی است؛ بنابراین هم در مرحله حفاری و هم در مرحله انتقال و هم در مرحله تصفیه (فرآوری) محیط‌زیست انسان تحت تأثیر قرار می‌گیرد.

دامنه آلودگی‌های نفتی زمانی که عملیات حفاری در دریا یا مجاورت رودخانه‌ها صورت می‌گیرد، به مراتب گسترده‌تر است؛ همچنین موضوع انتقال مواد هیدروکربوری از طریق آب و

^۱. oil pollution.

^۲. نمونه‌هایی از چشمه‌های جوشان نفت در شهر مسجدسلیمان زادگاه نفت در ایران و خاورمیانه می‌توان مشاهده کرد.

به وسیله کشتی یا با کانال‌های دریایی همواره با اعتراض طرفداران محیط‌زیست همراه بوده است. علت این حساسیت این است که بیشتر محصولات و ترکیبات نفت خام برای اکوسیستم‌های دریایی سمی‌اند.

آلودگی نفتی در خشکی نیز در دسرساز است و اثرات ناشی از مواد نفتی پوسته خاک را از بین می‌برد و سال‌ها فرصت کشاورزی و زنده‌سازی آن را از صاحبان اراضی می‌گیرد. بخش عمده آلودگی‌های نفتی در خشکی به واسطه نشت نفت از لوله‌های انتقال‌دهنده نفت و گاز به وجود می‌آید. عمر مفید لوله‌های نفت در جهان بیست تا سی سال است؛ اما بیشتر خطوط انتقال در جنوب ایران قدمتی شصت‌ساله دارند و فاقد استانداردهای پیشرفته زیست‌محیطی‌اند و به راحتی در مقابل خوردگی‌ها و نور خورشید و لرزش سطوح زمین آسیب‌پذیرند و نقاط اتصالشان در معرض شکستگی و نشت مواد نفتی قرار می‌گیرد.

یادآوری می‌کند در جریان حفاری در خشکی و نیز حفاری در دریا به واسطه استفاده از سیال حفاری با پایه نفتی و روغنی و مواد شیمیایی و تخلیه این مواد و آلودگی گازی و نفتی در فرایند عملیات حفاری ایجاد می‌شود؛ البته میزان این آلودگی در منابع آبی به مراتب شدیدتر است (فولادی‌فر، ۱۳۸۷ش).

۲. مسئولیت مدنی

مسئولیت از سأل و یسأل به معنی بازخواست کردن آمده است و در اصطلاح نیز مسئولیت، عبارت است از: تعهد قانونی شخص به دفع ضرر دیگری که او به وجود آورده است، خواه خود او مقصر باشد یا از فعالیت او ایجاد شده باشد (لنگرودی، ۱۳۹۲ش ذیل مسئولیت). در معنای فقهی و شرعی نیز مسئولیت، مترادف با عبارت ضمان به کار گرفته شده است و کسی را که مسئولیت بر عهده او قرار می‌گیرد، مسئول یا ضامن می‌نامند (همان، ۶۴۲).

درباره مفهوم مسئولیت مدنی نیز گفته‌اند: در هر موقع که کسی موظف به جبران خسارت دیگری است، در برابر او مسئولیت مدنی دارد (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۴۸). مسئولیت مدنی ناشی از عمل خلاف قانون است، خواه آن عمل عمدی و از روی سوءنیت باشد یا غیرعمدی که در اثر غفلت و بی‌احتیاطی موجب زیان دیگری می‌شود.

۲.۱. مبانی مسئولیت مدنی در فقه

مبانی مسئولیت مدنی در فقه به اجمال عبارت‌اند از: ۱. قاعده لاضرر: قاعده نفی ضرر از پراهمیت‌ترین قواعد فقهی و از مبانی اساسی مسئولیت مدنی در حقوق اسلام است. به عقیده

بسیاری از فقها دلیل عمده قاعده لاضرر روایت «لاضرر و لاضرار» است که بر مبنای آن شارع مقدس ارتکاب فعل ضرری را نفی کرده است. (بجنوردی، ۱۳۸۷، ۱۷۶/۱) ضرر نیز یعنی: از دست دادن آنچه که انسان دارد. اعم از نفس یا عرض یا مال یا اعضای بدن و هر چیز مفید دیگر؛ ۲. قاعده اتلاف: این قاعده را از جمله معروف «من اتلف مال الغير فهوله ضامن» گرفته‌اند. (نجفی، بی تا، ۶۰/۴۲) منظور از این قاعده به‌اجمال این است که هرگاه کسی مال دیگری یا منافع مرتبط بر آن را بدون اذن صاحبش تلف کند در برابر صاحب آن ضامن و مسئول خواهد بود. به موجب اطلاق ادله قاعده اتلاف در پدید آمدن ضمان، عنصر عمد و قصد دخالت ندارد؛ بنابراین در اتلاف تقصیر شرط نیست و غیر عمدی بودن اتلاف نیز مانع مسئولیت نیست؛ ۳. قاعده ضمان ید: به موجب این قاعده هر کس بدون اجازه بر مال دیگری تسلط پیدا کند ضامن آن مال محسوب می‌شود. هر چند آن مال تلف نشود. مهم‌ترین مدرک این قاعده روایت نبوی «علی الید ما اخذت حتی تؤدی» است. این مسئولیت هم دربرگیرنده حکم تکلیفی و هم دربرگیرنده حکم وضعی است؛ پس اگر کسی بر مال دیگری ید پیدا کند باید زمانی که عین مال موجود است آن را به صاحبش برگرداند و در صورت تلف شدن مال مزبور باید مثل یا قیمت آن را بدهد. (شهیدثانی، ۱۳۶۳، ۸۹/۲) با توجه به اینکه در روایت مربوط به ضمان ید، اطلاق وجود دارد؛ پس علم و جهل متصرف اثری در آن ندارد و تقصیر نیز در آن نقشی ندارد؛ بنابراین اگر مالی بدون اذن مالک در ید دیگری باشد و در اثر قوه قاهره تلف شود یا آسیبی ببیند متصرف ضامن است؛ ۴. قاعده غرور: یکی از قواعد فقهی کاربردی است که در بخش‌های مختلف فقه به‌ویژه در بخش ضمان قهری جریان دارد. منظور از قاعده غرور این است که شخصی کاری انجام دهد که ضرر به دیگری برساند و متضرر شدن شخص دوم به سبب فریب خوردن او از شخص اول باشد. هر چند فرد اول قصد فریب دادن شخص دوم را نداشته باشد و خودش نیز فریب خورده یا ناآگاه و در اشتباه بوده باشد. (بجنوردی، ۱۳۸۷، ۲۲۵/۱) شخص اول را غار (فریب‌دهنده) و شخص دوم را مغرور (فریب خورده) و این قاعده در فقه قاعده غرور می‌گویند. به موجب این قاعده اگر کسی طعامی را که در ملک دیگری است مال خود بداند و به مهمان تقدیم کند یا ملک غیر را بفروشد، ضامن زیان‌هایی است که به مهمان یا خریدار وارد کرده است. در ضمان غرور، تقصیر شرط نیست به همین علت گفته‌اند: اگر غار قصد فریب دادن نداشته است یا حتی اگر از واقعیت نیز بی‌اطلاع بوده است؛ ولی از رفتار او دیگری به اشتباه افتاده است و باعث زیان خود یا دیگری شده باشد، باز مسئولیت وجود دارد. (یزدی، بی تا، ۷۹/۱) از بررسی مبنای مسئولیت مدنی در فقه این نتیجه به دست آمد که در فقه تقصیر مبنای مسئولیت مدنی تلقی نشده است؛ بلکه در فقه اصولاً نظریه مسئولیت بدون تقصیر یا مسئولیت نوعی (محض) پذیرفته شده است. به عبارتی

برای تحقق مسئولیت وجود یا اثبات تقصیر شرط نیست؛ بلکه اثبات ضرر و رابطه سببیت عرفی بین ضرر و فعل یا ترک فعل شخص برای مسئولیت و مطالبه خسارت کافی است.

۲.۲. مبنای مسئولیت مدنی در حقوق موضوعه

در نظام حقوقی ایران برای احراز مسئولیت مدنی برحسب ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی، مسئولیت بر مبنای تقصیر استوار شده است؛ یعنی شخص در صورتی مسئول زیان ناشی از کار خویش است که مرتکب تقصیر شده باشد. با بررسی در حقوق موضوعه به این نتیجه می‌رسیم که ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی یک قاعده عام است که بیشتر موضوع‌های مسئولیت مدنی را دربر می‌گیرد؛ ولی در مواقعی مسئولیت نوعی یا بدون تقصیر نیز در قوانین ما پذیرفته شده است که استثناً بر قاعده عام مذکور و در واقع مختص آن به شمار می‌آید؛ از جمله در قانون مدنی مبنای مسئولیت مدنی صرفاً انتساب اضرار به فاعل فعل ضرری است. گرچه در برخی از مواد قانون مذکور راجع به تسبیب از تقصیر سخن به میان آمده است؛ ولی این از لحاظ احراز رابطه سببیت یا استناد عرفی ضرر به خواننده دعوی است نه اینکه در تسبیب تقصیر مبنای رکن مسئولیت باشد؛ (صفائی، ۱۳۸۹، ۸۲) بنابراین در حقوق موضوعه نیز باتوجه به منابع مسئولیت مدنی از جمله قانون مدنی و قانون بیمه اجباری، مسئولیت مدنی دارندگان وسایل نقلیه موتوری زمینی مصوب ۱۳۸۷ش و همچنین گرایش حقوق موضوعه به حقوق اسلامی و فقه، مسئولیت مدنی در حقوق ایران نیز مبتنی بر استناد عرفی فعل زیان‌بار به شخص است.

۳. مبنای مسئولیت مدنی و جبران خسارت در حوزه زیست‌محیطی

باتوجه به توسعه و تحول حقوق مسئولیت مدنی و شیوه‌های جبران خسارت و قوانین و مقررات موجود می‌توان مسئولیت مدنی زیست‌محیطی را این‌گونه تعریف کرد: الزام به جبران خسارت در برابر خسارت‌های زیست‌محیطی، اعم از خسارت واردشده یا خسارت‌هایی که در آینده وارد خواهد شد که شیوه‌های جبران هم می‌تواند جبران مادی و رفع آلودگی و ترمیم و پیشگیری و... باشد؛ بنابراین مسئولیت زیست‌محیطی وسیله‌ای است که آلوده‌کننده‌ها را به ترمیم و اصلاح آن یا دست‌کم پرداخت هزینه‌های اصلاح و ترمیم مجبور کند.

با دقت در قوانین و مقررات محیط‌زیست درمی‌یابیم که هر عملی که موجب آلودگی محیط‌زیست شود، ممنوع است و ایجاد مسئولیت می‌کند.^۱

۱. ماده ۹ قانون حفاظت و بهسازی محیط‌زیست.

بر همین اساس مفهوم و ماهیت مسئولیت مدنی نسبت به آنچه که در قانون مدنی و قانون مسئولیت مدنی توصیف شده، با مفهوم همین واژه در محیط‌زیست یکسان و متشابه است؛ اما در عین حال تمایز زیادی بین آن‌ها وجود دارد. به عبارت دیگر مفاهیمی همچون اتلاف، تقصیر، تسبیب یا اصولی نظیر اینکه خسارت و ضرر باید قطعی و مسلم باشد. در هریک از این دو حوزه نسبت به برخی جنبه‌های دیگر متفاوت است؛ برای مثال در قانون مدنی این مسئله که خسارت و ضرر باید قطعی و مسلم باشد تا مسئولیت تحقق پیدا کند با مفهوم همین اصل در حوزه زیست‌محیطی بسیار متفاوت است.

همچنین بحث مربوط به پرداخت خسارت در حوزه محیط‌زیست رنگ دیگری به خود می‌گیرد؛ چراکه بحث از پرداخت خسارت، بیشتر در مواقعی استفاده می‌شود که شخص یا اشخاصی از انجام یک تخلف به صورت مستقیم متضرر شده‌اند؛ در حالی که در حوزه محیط‌زیست ممکن است شخص یا اشخاص به صورت مستقیم خسارت نبینند. نکته بااهمیت مسائل زیست‌محیطی این است که ماهیت فرامرزی دارند. مسلماً آلودگی‌هایی وجود دارند که ممکن است در قلمرو یک دولت محاط کنند و ممکن است هرگونه صدمه‌ای که در یک دولت به محیط‌زیست وارد می‌شود، انعکاس‌هایی در سرزمین دولت‌های دیگر و در فضایی بین‌المللی داشته باشد (تقی‌زاده انصاری، ۱۳۸۹: ۳۱).

در حوزه محیط‌زیست خسارت و جبران آن، یکی از چند عامل جبران عمل ناروا و نامتعارف است. بر همین اساس می‌توان گفت که واژه جبران خسارت در قوانین و مقررات محیط‌زیست جایگاه خود را به مفاهیمی همچون اقدام به رفع آلودگی، تعطیلی واحد مولد آلودگی و بعضی مواقع مجازات و پرداخت خسارت داده است؛ در نتیجه در ارتباط با مسئولیت زیست‌محیطی این سؤال نیز مطرح است که آیا نظام مسئولیت در محیط‌زیست از قواعد مسئولیت در حقوق بین‌الملل نیز تبعیت می‌کند یا خیر؟

شرط تحقق مسئولیت در حقوق بین‌الملل عرفی وجود تقصیر است؛ اما اسناد معتبر بین‌المللی نظیر کنوانسیون بین‌المللی مسئولیت مدنی خسارت‌های ناشی از آلودگی‌های نفتی مصوب ۱۹۸۹م و پروتوکل اصلاحی آن در سال ۱۹۹۲م مسئولیت محض و بدون تقصیر را برای مالک کشتی نفت کش در جبران خسارت یا نداشتن نفع ناشی از آلودگی‌های دریایی شناسایی کرده‌اند و به‌طور کلی گرایش به سمت شناسایی مسئولیت محض در جبران خسارت بر اثر آلودگی دریاهاست (دبیری و همکاران، ۱۳۸۹: ۶۵).

نظریه تقصیر که تقریباً رویکرد شایع بیشتر نظام‌های حقوقی نظیر فرانسه است با مبانی و فلسفه

حقوق محیط‌زیست فاصله‌ها دارد. مطابق مواد ۱۳۸۲ و ۱۳۸۳ قانون مدنی فرانسه مطالبه خسارت و مسئول شناختن عامل زیان منوط به اثبات تقصیر عامل زیان است (پریور، ۲۰۰۴: ۹۲۱).

هرچند نظریه تقصیر در برقراری رابطه سببیت و اسناد عرفی زیان به فاعل نقش، بازی می‌کند؛ ولی نمی‌تواند مبنایی جامع باشد (اولیسکو، ۱۹۹۳: ۳۸۲).

در واقع پذیرش این نظریه امکان جبران بسیاری از خسارت‌های زیست‌محیطی را دشوار می‌کند؛ چراکه اثبات تقصیر در خسارت‌های زیست‌محیطی برخلاف سایر حوزه‌ها مشکل است. این امر بیشتر ناشی از ماهیت خسارت زیست‌محیطی و تکرر آلوده‌کنندگان یا آلوده‌کنندگان متعدد و انگیزه پایین قربانیان خسارت‌های زیست‌محیطی و مشکلات مربوط به اثبات رابطه سببیت است (بابایی‌مقدم، ۱۳۸۵: ۲).

در حقیقت نظام حقوقی فعلی حاکم بر مسئولیت پاسخگویی نیازهای مربوط به جبران خسارت ناشی از آلودگی دریاها نخواهد بود و امکان اعمال مقررات این نظام در ارتباط با آلوده‌کنندگان محیط‌زیست به‌طور مشخص آلودگی‌های مربوط به حوزه دریاها و تحمیل مسئولیت بر عاملان آلودگی نیازمند بررسی عمیق‌تر است.

باید گفت که اعمال مقررات عام مسئولیت به‌منظور جبران خسارت ناشی آلودگی آب‌ها به‌علل بسیاری از جمله ماهیت و ویژگی‌های خاص موضوع و دشوار بودن انتخاب معیار مناسب و تعیین عامل اصلی آلوده‌کننده و... موجب شده است تا قواعد عمومی مسئولیت نتواند حمایت کافی در خصوص جبران خسارت ناشی از آلودگی دریایی به عمل آورد.

۴. ماهیت مسئولیت ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری در قبال خسارت‌های زیست‌محیطی

منظور از ماهیت مسئولیت این است که آیا نظام مسئولیت ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری تابع قواعد مسئولیت در حقوق عمومی است یا از نظام مسئولیت مدنی سنتی که بخشی از حقوق مدنی و تابع حقوق خصوصی است، پیروی می‌کند. اتخاذ هر یک از دو نظام یادشده آثار متفاوتی را در پی خواهد داشت؛ چراکه از حیث هدف مسئولیت مدنی و ارکان مسئولیت مدنی و همچنین مبنای مسئولیت تفاوت‌های عمده‌ای وجود دارد. هدف قواعد مسئولیت در حقوق عمومی حمایت از منافع جامعه و حقوق عمومی است (کاتوزیان، ۱۳۹۵: ۱۵)؛ درحالی‌که در حقوق خصوصی هدف، جبران خسارت‌های واردشده به اشخاص یا اموال خصوصی است. در نظام حقوقی ایران و نیز بیشتر نظام‌های حقوقی برای تحقق مسئولیت مدنی وجود سه

رکن همواره لازم است: الف. فعل زیان‌بار؛ ب. ضرر؛ ج. رابطه سببیت بین فعل زیان‌بار و ضرری که وارد شده است.

این سه شرط را شروط ثابت مسئولیت نامیده‌اند و از آن‌ها به «ارکان مسئولیت» هم یاد می‌کنند (قاسم‌زاده، ۱۳۸۹: ۷۳). در حوزه حقوق خصوصی بدون تردید تا زمانی که این سه رکن فراهم نباشد، نمی‌توان کسی را مسئول شناخت؛ اما در حوزه حقوق عمومی و خسارت‌های زیست‌محیطی هدف اصلی از مسئولیت پیشگیری است و هدفی روبه‌آینده دارد؛ بنابراین در برخی مواقع هرچند هنوز خسارتی واقع نشده است؛ اما چنانچه تهدید جدی درباره وقوع آن وجود داشته باشد، مسئولیت محقق می‌شود؛ حتی به اعتقاد بعضی از حقوق‌دانان در قبال خسارت‌های زیست‌محیطی باید قائل به نوعی مسئولیت به نام مسئولیت پیشگیری بود؛ بنابراین در حوزه مسئولیت ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری نباید منتظر ورود خسارت ماند، مخصوصاً در مواقعی که خطر وقوع خسارت‌های سنگین و جبران‌ناپذیر وجود دارد؛ برای نمونه در خصوص عملیات حفاری چنانچه علائم فوران چاه یا آتش‌سوزی مشاهده شد بدون تردید باید اقدام کرد؛ همچنین در برخی مناطق نفت‌خیز به علت نوع خاک و ساختار زمین اصولاً عملیات حفاری همواره با خطرهای بالقوه همراه است که در چنین مواقعی می‌توان با اتکا به مسئولیت پیشگیری از شروع عملیات جلوگیری کرد یا عملیات حفاری را مشروط به تأیید مراجع مسئول کرد. این در حالی است که در نظام مسئولیت مدنی در حوزه حقوق خصوصی تمامی قواعد ناظر بر زمانی است که اعمالی از قبل انجام شده و خسارتی به بار آمده است و جبران خسارت‌های ایجاد شده است (کاتوزیان، ۱۳۸۶: ۷۳).

تفاوت عمده دیگری که بین این دو نظام وجود دارد از دید مبنای مسئولیت است. در حقوق عمومی به‌طور کلی مبنای مسئولیت محض است و نیازی به اثبات تقصیر نیست؛ درحالی‌که طبق قواعد حقوق مدنی در بسیاری از کشورها نظریه تقصیر یا نظریه‌های مختلط به‌صورت مبنای پذیرفته شده است (کاتوزیان و همکاران، ۱۳۸۷: ۲۸۸).

۱. ۴. نظام‌های حقوق داخلی

باتوجه به آنچه بیان شد در رابطه با اینکه آیا نظام مسئولیتی منظور ما تابع قوانین حقوق مسئولیت مدنی سنتی است؟ یا از نظام نوین حقوق مسئولیت پیروی می‌کند؟ ثمره این بحث در هدف‌ها و راه‌های رسیدن به آن اهداف نمایان می‌شود. هدف قواعد مسئولیت در نظام نوین حقوقی، حمایت از منافع جامعه و حقوق عمومی است (کاتوزیان، ۱۳۸۷: ۱۵)؛ درحالی‌که در حقوق سنتی، هدف جبران خسارت‌های وارده به اشخاص یا اموال خصوصی است؛ همچنین این

دو رشته حقوقی از لحاظ طرز کار با هم متفاوتند؛ برای نمونه از نظر قلمرو مسئولیت و تعریف مسئول و عوامل توجیه‌کننده مسئولیت با هم برابر نیستند.

در کشورهایی که قواعد سنتی مسئولیت (در حقوق خصوصی) برای جبران خسارت‌های زیست‌محیطی به آن استناد می‌شود. قواعد اعمال مسئولیت محض، منحصر به فعالیت‌هایی است که فهرستشان را قانونگذار مشخص می‌کند؛^۱ درحالی که در نظام نوین مسئولیت زیست‌محیطی، قلمرو مسئولیت محض به فعالیت‌های خاصی محدود نمی‌شود و ماهیت و نوع فعالیت هم در آن بی‌تأثیر است و در صورت وقوع هر نوع خسارت زیست‌محیطی فرض مسئولیت آلوده‌کننده وجود دارد؛ زیرا در این نظام اصل بر مسئولیت محض آلوده‌کننده است؛ درحالی که در مسئولیت سنتی تقصیر، مبنای مسئولیت قرار می‌گیرد. علاوه بر این، مسائلی مانند دشواری اثبات رابطه سببیت و کم‌بودن انگیزه پیگیری و دشواری برآورد میزان خسارت در نظام سنتی و اصل جبران این خسارت‌ها و همچنین نحوه جبران آن‌ها را پیچیده‌تر می‌کند (کاتوزیان و انصاری، ۱۳۸۷: ۲۸۶)؛ در حقیقت، نظام نوین مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی در اثر تحولات تاریخی به وجود آمده و خود را با نیازهای روز دنیا وفق داده است.

۴.۲. نظام حقوق بین‌الملل

این مسئله در حقوق بین‌الملل قدری پیچیده‌تر می‌شود. دلایل متعددی وجود دارد که تعهد دولت‌ها در حفاظت از محیط‌زیست چه در قلمروی خود و چه ورای مرزها جنبه عام‌الشمول یافته است و تعهدی در قبال جامعه بین‌المللی دارد. دیوان بین‌المللی دادگستری نیز بیان کرد که این قبیل مسائل بر کل جامعه بین‌المللی تأثیر دارد؛^۲ همچنین تاکنون در سه سند مهم بین‌المللی تخریب وسیع و پایدار و شدید محیط‌زیست جنایت بین‌المللی قلمداد شده است. بند ۲ ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی به کنوانسیون ژنو مورخ ۱۹۷۷م ماده ۱۸ اساسنامه دیوان بین‌المللی و کنوانسیون استراسبورگ مورخ ۱۹۹۸م اتحادیه اروپا رویکرد کیفی به مقوله محیط‌زیست کرده است.

مفهوم تخلف در حقوق کیفری زمانی عینیت می‌یابد که به هم خوردن نظم عمومی مفروض باشد. می‌توان چنین استدلال کرد که محیط‌زیست از مفاهیمی است که به منفعت دولت‌ها

۱. قانون مسئولیت زیست‌محیطی آلمان ۱۹۹۰م و قانون جبران خسارت زیست‌محیطی دانمارک ۱۹۹۴م.

۲. در این رابطه، دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه آزمایشات هسته‌ای میان استرالیا و نیوزلند از یک طرف و فرانسه از طرف دیگر در خصوص خسارت‌های زیست‌محیطی بر مشترکات عمومی (دریای آزاد) بیان کرد که چنین نقض‌هایی به خودی خود بر منافع یک کشور خاص تأثیر نمی‌گذارد؛ بلکه بر کل جامعه بین‌المللی تأثیرگذار است.

مربوط می‌شود. همان‌طور که کمیسیون حقوق بین‌الملل در تفسیر شماره ۶ ماده ۴۸ خود در خصوص مسئولیت مشترک چنین بیان می‌کند: «تعهدات مشمول قسمت (الف) بند ۱ باید از تعهدات جمعی باشند؛ یعنی باید بین گروهی از دولت‌ها اعمال و برای حمایت از یک منفعت جمعی وضع شده باشند. این تعهدات ممکن است به‌عنوان مثال به محیط‌زیست یا امنیت یک منطقه مربوط باشند.»

۵. جبران خسارت

مسئولیت مدنی روشی است برای اجبار تخریب‌کنندگان محیط‌زیست تا خسارتی را که مسبب آن شده‌اند، جبران کنند یا اینکه هزینه اصلاح آن را بپردازند؛ بنابراین مسئولیت محیطی وسیله‌ای است که نه تنها به‌علت به‌وجود آوردن خسارت، بلکه به مقدار و میزان خسارت نیز توجه می‌کند. در تعیین میزان این خسارت به محیط‌زیست عوامل مهمی چون تغییرات در رشد یا تکثیر انواع جانداران جانوران و پرندگان هرگونه کاهش در سطح و میزان خدمات و منافعی که به‌وسیله منابع طبیعی داده می‌شود در زمان صدور حکم به‌جبران خسارت باید در نظر گرفته شود (سلحشور، نادعلی، ۱۳۸۰: ۸۰).

۱. ۵. جبران خسارت طبق حقوق و قوانین ایران

از تعریف ضرر در حقوق ایران به‌دشواری می‌توان خسارت زیست‌محیطی را طلب کرد؛ چراکه برخلاف ماده ۴۱ قانون تعهدات سوئیس در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی ۱۳۳۹ منظور تنها حقوق خصوصی افراد بوده است و از حقوق عمومی حمایت نکرده‌اند. حال چنانچه قلمداد کنیم که حق با محیط‌زیست سالم از حقوق اساسی مذکور در قانون اساسی که ملهم از ماده ۲۱ اعلامیه استکهلم است، شاید بتوانیم با توجه به عبارت «... یا هر حق دیگری که به‌موجب قانون برای افراد ایجاد گردیده...» نتیجه بگیریم که در ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی چنین خسارت‌هایی نیز جبران‌شدنی است (سماواتی، ۱۳۸۶: ۵).

یکی از پیش‌بینی‌های مفید قانونی در جبران خسارت‌های زیست‌محیطی تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه است. این مقرر یک در هزار از درآمد حاصله از فروش تولیدات کارخانه‌ها و کارگاه‌های کشور را برای جلوگیری از آلودگی‌های محیط‌زیست و جبران خسارت وارد شده اختصاص داده بود که نظر به اهمیت و پایان مدت اجرایی این قانون این موضوع در بند «د» ماده ۴۵ قانون وصول برخی از درآمدهای دولت منعکس شد و آیین‌نامه اجرایی آن، چنین هزینه‌هایی را جزء هزینه‌های قبول‌شده مالیاتی قرار داده است. از سوی دیگر بند «ب» ماده ۸۶ قانون چهارم توسعه که نظر به تمديد

مهلت اجرا هم اکنون نیز دارد، واجد اعتبار قانونی است که به دولت اجازه تأسیس صندوقی برای تقلیل آلاینده‌های وارد شده به محیط‌زیست را می‌دهد و تخریب آن وابسته به سازمان حفاظت محیط‌زیست است و منابع آن از طریق کمک‌های بخش غیردولتی داخلی و خارجی تأمین می‌شود (احدی، حاجی‌زاده، رستمی، ۱۳۹۲: ۹).

۲. ۵. جبران خسارت در حقوق بین‌الملل

در حقوق بین‌الملل، به‌منظور توسعه دامنۀ مسئولیت و جبران خسارت‌ها و مسئولیت دولت‌ها فقط بر اساس نظریۀ تعهد نبوده است و ایراد خسارت رکن ضروری شناخته می‌شود. به همین دلیل بر مبنای پیشنهادی حقوق بین‌الملل مربوط به مسئولیت دولت‌ها درباره فعالیت‌های پیچیده صنعتی که گاه علی‌رغم رعایت تمام اقدامات احتیاطی و بدون تعدی و تجاوز به قواعد حقوقی و بدون خطای خود زیان دیده با ورود ضرر و خسارت مواجه‌ایم. به‌منظور نادیده‌نگرفتن وضعیت قربانی تلاشی برای اعمال مسئولیت در «اعمال منع‌نشده» صورت پذیرفته است. هرچند چنین مسئولیتی چنین محدودیتی ندارد؛ اما بعدها به حوزه خسارت‌های محیط‌زیست محدود شد. کمیسیون مذکور بین‌المللی که برخی از آن‌ها در روند معمول تحقق، باعث بروز خسارت می‌شوند و اعمالی که انجام آن‌ها مجاز است؛ ولی به‌طور تصادفی به خسارت می‌انجامد، قائل به تفکیک شده است. در عمل اول، تکلیف دولت خاطی را در جبران خسارت و جلوگیری از عمل زیان‌بار می‌داند؛ اما در عمل دوم، تنها پرداخت غرامت را مقرر می‌کند (پیشین، ۱۰).

نتیجه‌گیری

در تحقیق انجام‌شده، مقررات موجود درباره نظام مسئولیت مدنی ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری در قبال خسارت‌های محیط‌زیست آبی چنین برمی‌آید که در نظام حقوقی ایران به مانند بیشتر کشورهای دنیا مسئولیت مدنی در خصوص خسارت‌های ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری بر پایه نظریۀ مسئولیت محض است؛ در واقع هرچند قواعد عام مسئولیت مدنی در نظام حقوقی ایران بر پایه نظریۀ تقصیر بنا شده است (ماده ۱ قانون مسئولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹)؛ اما در خصوص خسارت‌های زیست‌محیطی و مسئولیت‌هایی که در زمینه بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری در محیط‌زیست آبی ایجاد می‌شود، مسئولیت محض را پذیرفته است و به عبارتی مطابق اصل «آلاینده یا بهره‌بردار باید بپردازد» هرکسی که خسارت زیست‌محیطی از عمل او ناشی شده باشد باید جبران خسارت کند؛ حتی اگر تقصیر نکرده باشد؛ البته این قاعده و استفاده از این نوع مسئولیت را قانونگذار ایران درباره برخی دیگر از آلاینده‌های

محیط‌زیست نیز پیش‌بینی کرده است. ماده ۲۹ قانون آلودگی هوا مقرر می‌کند: «صاحبان و مسئولان این‌گونه کارخانه‌ها و کارگاه‌های آلوده‌کننده مکلف به پرداخت زیان‌وارد شده به محیط‌زیست و اشخاص حقیقی و حقوقی به حکم دادگاه است.» استفاده از قاعده مسئولیت محض، در خسارت‌های زیست‌محیطی به علت بی‌کفایتی قواعد سنتی و مسئولیت مدنی و نظریه تقصیر در حفظ و صیانت از محیط‌زیست و حقوق شهروندی است. بر اساس مسئولیت محض، تنها شرط ایجاد مسئولیت احراز رابطه سببیت میان خسارت‌های وارد شده به محیط‌زیست و فعل زیان‌بار خواهد بود و در هر صورت اثبات رابطه سببیت ضروری است. به همین دلیل به نظر می‌رسد که در تمامی قوانین و مقررات بررسی شده، اثبات قوه قاهره (حوادث غیرمترقبه) عامل معافیت فاعلی زیان از مسئولیت شناسایی شده است (تبصره ۱ ماده ۱۶ قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های مناسب کشتی‌رانی در مقابل آلودگی به مواد نفتی مصوب ۱۳۸۹ش و بند و ماده ۶ قانون حفاظت دریا و رودخانه‌های مرزی از آلودگی با مواد نفتی ۱۳۵۴ش).

در تأیید استفاده از قاعده مسئولیت محض مبنای مسئولیت در مانحن فیه، باید گفت نداشتن کفایت قواعد سنتی مسئولیت مدنی (نظریه تقصیر) در حفظ محیط‌زیست و جبران خسارت وارد شده و نیز توجه به اصل پیشگیری و اصل اقدام احتیاطی و تجدیدنپذیر بودن عناصر زیست‌محیطی قانونگذار را بر آن داشته است تا از قاعده مسئولیت محض تبعیت کند؛ حتی در برخی مواقع به همین حد کفایت نکرده است و با جرم‌انگاری رفتار عاملان زیان به محیط‌زیست، برای آن‌ها مسئولیت کیفری در نظر گرفته است (ماده ۶ و ۹ قانون حفاظت از دریاها و رودخانه‌های مناسب کشتی‌رانی در مقابل آلودگی به مواد نفتی مصوب ۱۳۸۹ش).

در مجموع می‌توان گفت، نظام‌های مسئولیت مدنی در جبران خسارت‌های ناشی از آلودگی هوا و آسیب‌های وارده به جوامع انسانی و حقوق شهروندی با کاستی‌هایی مواجه‌اند. این کاستی‌ها طیفی از موضوعات مسئولیت مدنی نظیر دشواری اثبات رابطه سببیت، تعدد اسباب در ورود خسارت‌های آلودگی، اعاده وضع به حالت سابق و تدریجی بودن و پنهان بودن خسارت‌ها را در برمی‌گیرند؛ باین حال می‌توان با وضع قوانین مناسب و کارآمد و با گذاشتن موازین و معیارهای بین‌المللی موجود به نوعی از «بازدارندگی» دست یافت؛ از جمله با وضع مجازات کیفری در صورت نقض ایمنی زیستی می‌توان اشخاص را به محدودیت یا حداقل دقت درباره ایمن‌سازی هرچه بیشتر متعهد کرد، اشخاص علاوه بر مجازات، مسئولیت مدنی ناشی از جرم را نیز دارند؛ یعنی اشخاص مجبورند تا خسارت‌های وارد شده را که نتیجه فعل زیان‌بار آن‌هاست، جبران کنند؛ همچنین برای جلوگیری از خسارت‌های زیست‌محیطی در جریان حمل کالاهای خطرناک با تعیین تعهدات مالی حمل‌کننده، فرستنده و سایر اشخاص در مقابل خسارت‌های

زیست‌محیطی و الزام به بیمه این مسئولیت نیز از مؤلفه‌های مهمی است که دولت‌ها باید در سیاست‌گذاری‌های بین‌المللی خود راجع به حمل‌ونقل به آن‌ها توجه کند. از طرفی باتوجه‌به پاسخگو نبودن برخی مقررات موجود، از جمله مقررۀ یک در هزار درآمد حاصله از فروش تولیدات، موضوع تبصره ۱۳ قانون برنامه اول توسعه که برای جلوگیری از آلودگی محیط‌زیست و جبران خسارت واردشده اختصاص داده شده است که نیازمند تجدیدنظر و اصلاح است.

■ منابع

- ابراهیمی، سهیلا، شایگان، جلال، ملکوتی، محمدجعفر، بای‌بوردی، محمد و همکاران، ۱۳۸۸ش، «بررسی نشر آلودگی هیدروکربنی در خاک محدوده پالایشگاه سرخون» مجله پژوهش‌های حفاظت آب و خاک، جلد شانزدهم، شماره چهارم؛
- احدی، مجتبی، بهزاد حاجی‌زاده و مونا رستمی، ۱۳۹۲ش، «مسئولیت مدنی ناشی از آلودگی آب و خسارت زیست‌محیطی، اولین همایش ملی برنامه‌ریزی حفاظت از محیط‌زیست و توسعه پایدار» همدان: انجمن ارزیابان محیط‌زیست، هگمتانه؛
- بجنوردی، میرزا حسن، ۱۳۸۷ش، *القواعد الفقهیه*، جلد ۱، قم: مؤسسه اسماعیلیان؛
- پورهاشمی، سیدعباس، و ارغند. بهاره، ۱۳۹۳ش، *کلیات حقوق بین‌الملل محیط‌زیست*، تهران: نشر دادگستر؛
- تقی‌زاده انصاری، مصطفی و فائق‌راد، مونا، ۱۳۸۹ش، «مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها در حفاظت از محیط‌زیست»، مجله راه و کالت، سال دوم، شماره ۴؛
- جبعی‌العالمی، علی ابن احمد (شهید ثانی)، ۱۳۶۳ش، *مسالك الافهام*، قم: انتشارات دارالهدی؛
- جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۹۲ش، «ترمینولوژی حقوق»، تهران: گنج دانش؛
- جعفری‌لنگرودی، محمدجعفر، ۱۳۶۴ش، «مسئولیت قراردادی»، مجله حقوقی وزارت دادگستری، شماره ۱، ص ۱۷۳؛
- دبیری، فرهاد و پورهاشمی، عباس و موسوی، مریم‌السادات، ۱۳۸۹ش، «به بررسی جبران خسارت‌های وارده بر محیط‌زیست ناشی از آلودگی‌های فرامرزی و تخریب بین‌المللی محیط‌زیست»، مجله انسان و محیط‌زیست، دوره ۸، شماره ۱؛
- سماواتی، حشمت‌الله، ۱۳۷۶ش، «اهرم‌های اجرایی قوانین محیط‌زیست»، مجله دیدگاه‌های حقوقی، شماره ۵؛
- صفایی، سید حسین، ۱۳۸۹ش، *الزامات خارج از قرارداد*، تهران: انتشارات سمت؛
- فولادی‌فر، رضا، ۱۳۸۷ش، «مدیریت پسماندها در عملیات حفاری دریایی»، سمینار تخصصی نفت گاز و محیط‌زیست؛

بررسی مسئولیت مدنی ناشی از بهره‌برداری از منابع هیدروکربوری در قبال خسارت‌های زیست‌محیطی با رویکرد حقوق شهروندی

- قاسم‌زاده، سیدمرتضی، ۱۳۸۹ش، *الزام‌ها و مسئولیت مدنی بدون قرارداد*، تهران: نشر میزان؛ کاتوزیان، ناصر و انصاری، مهدی، ۱۳۸۷ش، «مسئولیت ناشی از خسارت‌های زیست‌محیطی»، فصلنامه حقوق مجله دانشکده حقوق و علوم سیاسی، دوره ۳۸، شماره ۲، صفحه ۲۸۸؛
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۶ش، *حقوق مدنی، الزام‌های خارج از قرارداد (ضمان قهری)*، مسئولیت مدنی. تهران، انتشارات دانشگاه تهران؛
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۸۷ش، *مبانی حقوق عمومی*، تهران، نشر میزان؛
- کاتوزیان، ناصر، ۱۳۹۵ش، *دوره مدماتی حقوق مدنی: وقایع حقوقی: مسئولیت مدنی*، تهران، شرکت سهامی انتشار؛
- مقدم، محمدرضا و همکاران، ۱۳۸۷ش، «تأثیر آلودگی‌های نفتی بر عناصر زیست‌محیطی خلیج فارس»، مجموعه مقالات همایش ملی جایگاه خلیج فارس در تحولات استراتژیک جهان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد گرمسار؛
- نجفی، محمدحسن، *جواهرالکلام*، ج ۴۲، بیروت، چاپ هفتم، بی‌تا؛
- یزدی، سید محمد کاظم، *حائسیه مکاسب*، نشر دارالمصطفی، الاحیاء التراث، بی‌تا؛